

Мамницький В. Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Белей О. В.,
здобувач
Інституту прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Дулепа В. П.,
здобувач
Інституту прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

МЕДІАЦІЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

MEDIATION IN CIVIL PROCESS: PERSPECTIVES OF IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Дану статтю присвячено інституту медіації в цивільному процесі. Висвітлено історію виникнення медіації, практику її застосування в закордонних країнах. Проведено аналіз законопроекту № 3665, визначено його недоліки та запропоновано зміни щодо його покращення. З'ясовано причини труднощів впровадження та перспективи появи даного інституту в цивільному процесі України.

Ключові слова: медіація в цивільному процесі, альтернативні способи вирішення спорів, медіатор, процедура примирення, адаптація законодавства.

Данная статья посвящена институту медиации в гражданском процессе. Отражена история возникновения медиации, практику ее применения в зарубежных странах. Проведен анализ законопроекта № 3665, определены его недостатки и предложены изменения по его улучшению. Выяснены причины трудностей внедрения и перспективы появления данного института в гражданском процессе Украины.

Ключевые слова: медиация в гражданском процессе, альтернативные способы разрешения споров, медиатор, процедура примирения, адаптация законодательства.

This article is devoted to the institution of mediation in civil process. It clarifies the history of mediation and its application in foreign countries. The article analyzes draft law # 3665, identifies its shortcomings, and proposes amendments to improve it. Found out the difficulties of implementation and the prospects of emergence of this institution in the civil process in Ukraine.

Key words: mediation in the civil process, alternative methods of dispute resolution, mediator, conciliation procedure, adaptation of legislation.

Постановка проблеми. Традиційною формою захисту прав та інтересів, вирішення цивільних, трудових, господарських та інших спорів є звернення до суду. Судова форма захисту, в основу якої покладено змагальний процес, була і залишається провідною. Проте, в практиці багатьох країн закріпились інші механізми вирішення спору, тобто третейський суд, арбітрування, переговори та медіація. Основною метою впровадження таких механізмів є, перш за все, надання особі можливості обирати на власний розсуд спосіб ліквідації спору та зменшення навантаження на національні суди.

Медіація є однією із примирних процедур, які спрямовані на ліквідацію конфлікту. Перевагою медіації, в порівнянні із судовою процедурою є довга тривалість судових процесів, які відтермінують захист права, часто не можливість особи в повному обсязі захистити своє право, корумпованість судової системи. Проте медіація як новий і невластивий для України правовий інститут поки не набула поширення в нашому суспільстві. Тому, постає питання потреби впровадження його в цивільний процес нашої держави.

Аналіз публікацій та досліджень. Протягом тривалого часу предметом досліджень вітчизняних науковців та практиків залишається інститут медіації та проблема його впровадження в Україні. Зокрема, окремі її аспекти висвітлюються у працях таких вчених: С. Бондаренко-Зелінська, Г. Запара, Н. Гончарова, В. Мотиль, М. Дякович, В. Землянська, В. Комаров, Д., Т. Подковенко. Проте вивчення досвіду закордонних країн та шляхи його адаптації до цивільного процесу в Україні залишились поза увагою вчених.

Виклад основного матеріалу. Медіація (від лат. mediatio) – це процес переговорів, який здійснюється за допомогою незалежного нейтрального кваліфікованого посередника – медіатора. Медіатор надає сторонам спору допомогу в аналізі конфліктної ситуації таким чином, щоб вони мали змогу самостійно обрати такий спосіб вирішення суперечки, який відповідатиме інтересам обох сторін. При цьому посередник безпосередньо не приймає рішення щодо вирішення конфлікту, а лише сприяє сторонам у досягненні згоди та оформленні її документально

(медіаційною угодою). Тобто, медіація являє собою засіб вирішення спору без участі судді, тим самим спрямована на ліквідацію конфлікту, шляхом досягнення компромісу між сторонами.

Цувіна Т.А здійснює розподіл медіації на присудову (судову) та досудову. Присудова медіація (court-related mediation, court-annexed mediation) – один із видів медіації, що проводиться після звернення особи до суду та інтегрована у цивільне судочинство, на відміну від досудової медіації, що проводиться без звернення до суду. На сьогоднішній день аналіз закордонної літератури дозволяє говорити про декілька моделей присудової медіації, що склалися у світі, залежно від того, хто виконує функції медіатора при проведенні присудової медіаційної процедури. Зокрема, можна виділити такі моделі: 1) зовнішня присудова медіація (external court-annexed mediation) (або «зближена» медіація чи приватна медіація в рамках судового процесу) – різновид присудової медіації, за якої суддя передає справу на розгляд медіатору, що обраний сторонами та не є суддею або іншим працівником суду, а займається наданням медіаційних послуг приватно та зареєстрований як медіатор; 2) внутрішня присудова медіація (internal court-annexed mediation) або інтегрована медіація – різновид присудової медіації, що проводиться ніби «всередині» суду, його працівниками або суддями-медіаторами, яка поділяється на два різновиди в залежності від того, хто виступає медіатором: а) проведення медіації іншим суддею суду, де розглядається справа, який не входить до складу суду, що розглядає зазначену справу; б) проведення медіації працівниками суду, що не є суддями, наприклад, працівниками апарату суду, помічниками суддів тощо, або спеціальними медіаторами, які працюють у центрі медіації, що знаходиться при суді [1, с. 196-197].

Медіація є однією із багатьох примирних процедур, які складають рух за АВС. У 1946 році в США була створена Федеральна служба медіації та примирення (FMCS), основним завданням якої було врегулювання трудових спорів. Приблизно тоді з'явилась Американська арбітражна асоціація як перша приватна організація, яка слугувала кліринговим агентством для професійних медіаторів. Рух за АВС бере свій початок з Паундської конференції 1976 року, яка була присвячена громадській невдоволеності системою правосуддя. Під час цієї конференції суддя Верховного суду США Уоррен Е. Бергер виділив такі значні недоліки судової системи як: значні судові витрати, затяжні процедури, зволікання та запропонував звернутися до неформальних альтернатив. Другим основоположним документом була доповідь професора Френка Сандера, який представив ідею «Будинку правосуддя з багатьма дверима». В такому «будинку правосуддя» спеціальний службовець попередньо переглядав би позови, що надійшли до суду і пропонував сторонам вибір із багатьох запропонованих варіантів, тобто такий метод вирішення спорів, який би найбільш повно задовольняв їхні потреби в конкретній суперечці. У 2003 році був розроблений і прийнятий Закон США «Про медіацію».

До початку XXI століття в США вже існувала законодавча і регуляторна база для медіації, сотні організацій, що надають послуги АВС, і тисячі професійних медіаторів. У всіх без винятку штатах були засновані програми судової медіації, які передбачали цілий набір моделей, від добровільної до суворо обов'язкової [2].

Ще в одній країні англосаксонської правової системи, в Англії, відмовилися від обов'язкової судової медіації та від прийняття спеціального законодавства про медіацію. В кінці 1980-х років за ініціативою уряду була створена група юристів, яка вивчала питання доцільності впровадження медіації в систему цивільного правосуддя Англії та Уельсу. Проведена слідом за цим інформаційно-роз'яснювальна кампанія призвела до того, що в 1989 році за підтримки провідних юридичних фірм Великої Британії, були засновані група АВС в Брістолі (ADR Group) і Центр ефективного вирішення спорів в Лондоні (CEDR). Уряд Великої Британії дослідив позитивний досвід використання АВС в інших країнах. Результатом цих досліджень стали два Звіти Вольфа і включення інституту медіації в Правила цивільного процесу у 1999 році. На сьогоднішній день послуги медіації в Англії та Уельсі надаються медіаторами через професійні організації або самостійно. Судова медіація в Великобританії існує в добровільній формі: при наявності певних факторів, судді рекомендують сторонам звернутися до медіації, але при цьому вони не мають права нав'язувати медіацію сторонам, які вирішують спір у судовому порядку. За безпідставну відмову від медіації на сторону, яка відмовилась від участі в примирних процедурах накладається штраф [3].

З вище сказаного можна зробити висновок, що в країнах англосаксонської системи права діє змішана модель медіації. Вона передбачає можливість звернення до медіаційної процедури як до початку судового провадження, так і під час нього. Ще однією особливістю є те, що судді рекомендують використання медіації у визначених законом випадках, проте вони не можуть нав'язувати її сторонам.

У Європі, де діє континентальна правова система, становлення медіації відбулось дещо пізніше. Зокрема, в Австрії регулювання основних принципів медіації, професійної підготовки та акредитації медіаторів передбачено Цивільним законом про Медіацію (Zivil rechts mediations gesetz). Щоб бути акредитованим, кандидат повинен входити до списку осіб, що подається регіональним Верховним Судом. Медіатор вправі претендувати на включення в такий список, якщо він відповідає певним критеріям: мінімальний вік 28 років, не менше 200 годин професійного навчання в одній з акредитованих установ. Тобто, медіацію в Австрії здійснюють лише професійні медіатори [4].

У 2009 році в Італії було проведено реформу цивільного процесу, яка закінчилась прийняттям окремого закону, що регулює і стимулює звернення до медіації в цивільних і комерційних спорах. Відповідно до цього закону існує національний реєстр Медіаційних організацій, який веде Міністерство

Юстиції. Медіація вводить як обов'язкову стадію в суді за окремими категоріями справ (наприклад, спори про страхування, фінансові, банківські суперечки, суперечки між партнерами фірм і інше). Провайдери послуг медіації повинні бути професійними та незалежними організаціями. Асоціації адвокатів вправі створювати свої власні Медіаційні організації. Медіаційні організації, внесені до Реєстру, мають право також пропонувати послуги медіації в режимі «он-лайн». Плата за послуги медіатора не є фіксованою, а встановлюється в залежності від репутації конкретного медіатора. Адвокат зобов'язаний інформувати свого клієнта про можливість звернутися до послуг медіатора. Для тих, хто звертається до медіації, передбачаються окремі податкові пільги. Суддя наділений правом накладати штраф на сторону, що відмовилася від пропозиції медіатора, якщо дана пропозиція на думку судді була б доцільною для вирішення конкретного спору. Процес медіації повинен тривати не більше 4 місяців. Рішення про врегулювання, винесене в результаті медіації, виконується в судовому порядку [5].

Щодо Німеччини, то спеціалізований Закон про медіацію з'явився там лише у 2012 році. Він став продовженням імплементації Директиви № 2008/52/ЄС Європейського Парламенту «Про деякі аспекти посередництва (медіації) у цивільних та комерційних справах» [6]. До прийняття закону окремі норми щодо медіації вже були присутні у цивільно-процесуальному, сімейному законодавстві, в окремих актах федеральних земель. Наприклад, § 135 Закону «Про провадження з сімейних справ і справ добровільної юрисдикції» говорить, що суд може зобов'язати подружжя отримати консультацію про медіацію (посередництво) або інші засоби альтернативного вирішення спору. Цивільно-процесуальний кодекс Німеччини також містить низку норм, які стосуються процедури примирення, врегулювання спору, медіації, а саме:

1) суд повинен прагнути до врегулювання спору або окремих спірних питань на будь-якій стадії провадження у справі;

2) усному розгляду передують процедура примирення, за винятком випадків, коли спроба примирення вже здійснювалася у позасудовому органі примирення або процедура примирення не має перспективи. Суд під час процедури примирення обговорює зі сторонами матеріальні та формальні обставини справи, вільно оцінюючи всі обставини, а також, наскільки це необхідно, ставить запитання. Присутні сторони повинні бути заслухані особисто;

3) для проведення примирної процедури та інших спроб примирення повинна бути передбачена особиста явка сторін;

4) у разі неявки сторін на процедуру примирення суд постановляє тимчасово зупинити провадження у справі;

5) суд може рекомендувати сторонам процедуру примирення, що здійснюватиметься призначеним для цього суддею без повноважень на прийняття рішення (суддя-посередник). Суддя-посередник

може використовувати всі методи врегулювання конфлікту, включаючи медіацію [7].

В Польщі медіація також має законодавче регулювання та широко застосовується. Медіація в цивільно-правових спорах була запроваджена до Цивільного процесуального кодексу Польщі відповідним Законом від 28 липня 2005 року [8]. Зміни, які внесені Законом, стосувалися як загальної характеристики процедури медіації, так і особливостей такої процедури в сімейних справах. Цивільний процесуальний кодекс визначає такі важливі засади здійснення медіації, як принцип добровільності, неупередженість медіатора, конфіденційність процедури медіації, закріплення права медіатора на винагороду. Сама процедура медіації в Кодексі врегульована досить чітко. Так, відповідно до ст. 183-1 § 2 Цивільного процесуального кодексу Польщі (далі – Кодексу), медіація здійснюється на підставі угоди про медіацію або відповідної постанови суду, що здійснює розгляд справи та може скеровувати сторони до даної процедури. В угоді про медіацію сторони передбачають, що наявний конфлікт або конфлікт, що може виникнути між ними в майбутньому, буде вирішуватися шляхом медіації. Така угода може бути укладена як до початку розгляду справи державним судом, так і під час такого розгляду. Угода про медіацію може мати форму окремого документу або пункту про медіацію в основному договорі, а також усну форму у випадку, коли одна сторона звернулася із проханням розпочати процедуру медіації, а інша – надала згоду на таку процедуру. Обов'язковими елементами угоди про медіацію є визначення предмету медіації, а також особи медіатора або способу обрання такої особи (ст. 183-1 § 3 Кодексу). Постанова суду про направлення сторін на медіацію може бути видана лише після початку судового розгляду – за ініціативою суду або за наявності клопотання сторін (ст. 183-8 § 1 Кодексу). У своїй постанові суд обов'язково має визначити медіатора та час, протягом якого буде здійснюватися процедура медіації (ст. 183-10 § 1 Кодексу).

У Болгарії 17 грудня 2004 року було прийнято Закон «Про медіацію (посередництво)», який регулює відносини, пов'язані із медіацією (посередництвом). У законі визначено, що медіація (посередництво) є добровільною і конфіденційною процедурою для позасудового вирішення суперечок, у яких третя особа – медіатор (посередник) – допомагає сторонам, що сперечаються, дійти згоди [9]. Статтею 3 цього закону встановлено, що предметом медіації можуть бути громадські, комерційні, трудові, сімейні й адміністративні суперечки, пов'язані із правами споживачів, та інші суперечки між фізичними та/чи юридичними особами. Закон визначає такі принципи медіації (посередництва): добровільність і рівноправність, нейтральність та неупередженість, конфіденційність. Варто зазначити, що законом детально визначено правовий статус медіатора та деталізована процедура проведення медіації.

В країнах континентальної системи права законодавче регулювання медіації здійснюється дещо

по-іншому. Перш за все, держава сприяє зверненню до медіації, встановивши обов'язкову модель медіації для конкретних видів спорів, надаючи податкові пільги для тих, хто використовує примирні процедури, накладаючи штрафи у разі безпідставної відмови від використання медіації. Тобто, медіація у даній ситуації існує паралельно з судовим процесом.

Для України питання необхідності впровадження Закону «Про медіацію» довгий час було дискусійним серед правової спільноти. З одного боку це пов'язано з тим, що медіація є особливим способом вирішення спорів, який потребує й особливого законодавчого врегулювання. З іншого боку – постає проблема прийняття суспільством даної процедури та фінансової доступності до неї.

Тісно пов'язаним з інститутом медіації є інститут врегулювання спору за участі судді. Його законодавче регулювання здійснюється Цивільним процесуальним кодексом України, зокрема статтями 201-205 [10].

Врегулювання спору за участю судді можливе до початку розгляду справи по суті, за згодою сторін. Медіацію ж можливо застосувати на будь-якій стадії та також за згодою сторін. Що стосується тривалості процедури необхідно зазначити, що строк медіації визначається за погодженням сторін, а врегулювання спору за участю судді можливе протягом розумного строку, але не більше тридцяти днів з дня постановлення ухвали про проведення врегулювання. У випадку недосягнення сторонами мирного врегулювання спору за наслідками повторне врегулювання цього спору не допускається. Врегулювання спору за участю судді не допускається у разі, якщо у справу вступила третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Велике навантаження на суддів можна було б зменшити шляхом розвитку інституту мирного врегулювання спору з використанням будь-яких способів мирного врегулювання спору. Це б сприяло вирішенню спорів в стислі строки. Тобто, в даному випадку йдеться про ту ж саму судову медіацію, проте медіатором виступає суддя. Це можна пояснити тим, що через відсутність законодавчого врегулювання медіації як такої, деякі її ознаки проявляються в іншому правовому інституті.

Так, починаючи з 2015 року у Верховній Раді України було зареєстровано кілька проектів Закону «Про медіацію». Проте на сьогодні законодавча процедура ще триває. Наразі у парламенті представлені два законопроекти, враховуючи висновки Головного науково-експертного управління, обидва мають низку недоліків. Як відомо, законопроект № 3665 (далі – Законопроект) було прийнято у першому читанні та після другого читання відхилено. Даний Законопроект передбачав, що медіація застосовуватиметься у цивільних, сімейних, трудових, господарських та інших конфліктах (спорах), крім випадків колективних трудових спорів і коли такі спори можуть вплинути на законні інтереси третіх осіб, які не беруть участі в медіації [11]. Автори Законопроекту запропонували добровільну форму здійснення

медіації, яка передбачає, що нікого не можна примушувати до врегулювання конфлікту шляхом використання послуг медіатора. Попри це проект передбачав обов'язок інформаційної зустрічі з медіатором, що на думку авторів не виключає принципу добровільності. Проте, ми вважаємо, що дана норма дещо суперечить принципу добровільності та постає питання щодо її доцільності, адже звернення до медіатора здійснюється шляхом волевиявлення сторін і не потребує втручання з боку суду чи іншого органу.

Також суперечливою є норма, яка містить положення щодо медіаційного застереження. Медіаційне застереження – це положення договору про звернення до процедури медіації у разі виникнення між його сторонами конфлікту (спору). Постає питання, для чого закріплювати таке положення, якщо з тексту Законопроекту і так випливає можливість звернення до медіації у будь-якому випадку, а саме застереження не позбавляє права звернутись до суду.

Центральним питанням введення медіації в цивільний процес є можливість її застосування як до початку судового процесу, так і під час його проведення. Ст. 21 Законопроекту містить положення про те, що суди на будь-якій стадії судового процесу можуть рекомендувати сторонам у справі звернутися до процедури медіації для вирішення спору в позасудовому порядку. На нашу думку, ця норма є загальною та потребує детальнішої регламентації, адже вона не розв'язує наступні питання: у разі звернення до медіації під час судового процесу, що відбувається з останнім; чи можуть сторони у разі невдоволеності медіаційною процедурою повернутись до судового провадження знову; чи можуть сторони декілька разів звертатись до медіаційної процедури і як це вплине на судовий процес; можливість відмови сторони від медіаційної процедури після її початку.

Процедура медіації нерозривно пов'язана з особою медіатора, який її здійснює. Законопроектом передбачено вимоги щодо віку, освіти та спеціальної підготовки медіатора. Вказівка щодо наявності вищої освіти має загальний характер та не враховує необхідність володіння знаннями у сфері юриспруденції. Адже, сторони звертаються до медіатора зі спором, в основі якого лежить певна матеріально-правова вимога, тому презюмується, що якісна процедура медіації повинна передбачати наявність у медіатора знань матеріального та процесуального права.

Упущенням даного Законопроекту є й те, що він не визначає модель медіації – публічну чи приватну. Хоча в законодавстві більшості держав вказується саме на її приватний характер. На нашу думку, медіацію можуть здійснювати як державні, так і приватні медіатори, а головним залишається дотримання ними вимог законодавства та реєстрація у Єдиному реєстрі медіаторів України. Законопроект передбачав наявність такого реєстру, проте проблемним залишається питання ведення його Верховним Судом через постійну завантаженість останнього. Ми пропонуємо іншого суб'єкта ведення Єдиного реєстру медіаторів України, яким має бути спеціально утворений орган Міністерства юстиції.

На сьогодні процедура медіації надалі залишається неврегульованою. Водночас навіть в таких країнах, як Білорусь, Росія та Грузія медіація знайшла своє втілення в житті. Тобто, Україна залишається чи не єдиною країною в Європі, де медіація не застосовується, хоча вона показала свою ефективність в багатьох державах.

Впровадженню медіації в цивільний процес України заважає ряд причин, а саме: низька правова культура населення, без підняття якої неможливо провести реформу щодо введення того чи іншого правового інституту; низький рівень довіри до даної послуги, який пов'язується з недостатньою поінформованістю суспільства щодо переваг медіації, як альтернативного способу вирішення спору; прагнення однієї зі сторін задовольнити лише свої інтереси, не бажаючи йти на компроміс; усталена позиція суспільства, що звернення до суду – єдиний спосіб вирішення спору; відсутність правового підґрунтя та фінансового забезпечення, адже будь які реформи потребують значних затрат [12, с. 261-264].

Отже, вирішення спору можливе не лише у судовому порядку, а й позасудовому, з можливістю застосування альтернативних засобів. Медіація як один із таких засобів вирішення спору знайшла своє законодавче закріплення у багатьох країнах, кожна з яких застосовує самостійно обрану модель медіації. Універсального рецепта запровадження медіації в цивільний процес не існує, адже кожна держава адаптує даний правовий інститут по-різному. При чому успіх такої адаптації, з однієї сторони, нап

залежить від готовності суспільства прийняти медіаційну процедуру та звертатись до неї, а з іншої сторони, від можливості держави ефективно здійснити реформу з врахуванням позитивного досвіду закордонних країн та національних правових традицій.

На нашу думку, законопроект про медіацію повинен містити наступні положення: 1) запровадження добровільної форми медіації з виключенням будь яких застережень про неї в договорах; 2) медіатором може бути лише особа з вищою юридичною освітою та яка підтвердила свою професійність складанням спеціального кваліфікаційного іспиту; 3) запроваджується змішана форма медіації, тобто її здійсненням будуть займатись як державні, так і приватні медіатори; 4) створення єдиного реєстру медіаторів України, який буде вести Міністерство Юстиції; 5) особи можуть звернутись до медіаційної процедури як до початку судового процесу, так і під час нього, з тим обмеженням, що таке звернення матиме лише односторонній характер; 6) результат медіаційної процедури оформлюється в договорі за підписами сторін і медіатора та не підлягає оскарженню; 7) внести зміни до Цивільного-процесуального кодексу України, зокрема до ст. 186, яку необхідно доповнити пунктом, що суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо набрала чинності медіаційна угода між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав; 8) якщо одна зі сторін відмовляється від добровільного виконання медіаційної угоди, медіатор або інша зацікавлена особа може звернутись до суду з вимогою про примусове її виконання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цувіна Т.А. Впровадження інституту присудової медіації як перспективний напрямок реформування цивільного процесуального законодавства України. *Збірник наукових праць Україна на шляху до Європи : реформа цивільного процесуального законодавства*. 2017. С. 195-200.
2. Carrie Menkel-Meadow, Mothers and Fathers of Invention : The Intellectual Founders of ADR, 16 Ohio St. J. on Disp. Resol. 1 (2000).
3. Civil mediation council. *Веб-сайт*. URL <http://www.civilmediation.org>.
4. Zivil rechts mediations gesetz : Закон Австрії URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_zpo/englisch_zpo.html.
5. Law # 69 dated 18 June 2009. URL: <http://www.parlamento.it/parlam/leggi/09069l.htm>.
6. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:136:0003:0008:En:PDF>.
7. Цивільний-процесуальний кодекс Федеративної Республіки Німеччини. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20002753>.
8. Kodeks postępowania cywilnego. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19640430296>.
9. Про медіацію (посередництво) Закон Болгарії від 17 грудня 2004 року. URL: www.commonground.org.ua.
10. Цивільний-процесуальний кодекс України : станом на 1 берез. 2019 р. Верховна Рада України. Харків : Право, 2019. 253 с.
11. Проект Закону про медіацію. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54558.
12. Ясиновський І.Г. Проблеми впровадження та проведення медіації в Україні. *Актуальні проблеми політики*. №55. 2015. С. 260-267.